

סקירת ספרים חדשים

בעריכת ליהיא להט

בשם הילדים: סיפורי חיים ותובנות של ילדי גירושין

דורית אלדר-אבידן

תל-אביב: הוצאת עם עובד, 2011. 315 עמודים

סקרה: אורנה כהן¹

הספר עוסק בסיפורי חייהם של בוגרים צעירים, בהבנותיהם ובתובנותיהם על תהליך הגירושין של הוריהם. תופעת הגירושין היא תופעה חברתית התופסת מקום מרכזי ביותר בשיח הציבורי והאקדמי בעשורים האחרונים. אחד הנושאים המרכזיים שהחברה מתלבטת בהם הוא השפעת גירוש הוריהם על הילדים. מחקרים רבים בחנו את תופעת הגירושין מנקודת מבטם של ההורים. מחקרים אחרים הציגו אינדיקטורים של הסתגלות ילדים בשאלונים שגיבשו אנשי מקצוע. מטרת אינדיקטורים אלה היא לבחון את הסתגלות הילדים בטווח הקצר והארוך.

ילדים להורים גרושים לא בחרו את הסיטואציה שנקלעו אליה. עליהם לקבל את החלטת ההורים להתגרש ולהתמודד עם השבר ועם השלכותיו לאורך המעברים השונים של חייהם. ספר זה ייחודי בכך שהוא מבוסס על מחקר שבחן את סיפורי חייהם של 23 בוגרות ובוגרים צעירים שהוריהם התגרשו. הספר מציע התבוננות רטרוספקטיבית ומבט אינטימי על רגשותיהם ועל מחשבותיהם ואת פירושם האישי הסובייקטיבי של צעירים אלה לאירוע המכונן שחוו ולמקומו בחייהם. חוויותיהם שזורות בנקודת מבטה של המחברת ובסיפור חייה האישי כאם גרושה שבנתה משפחה חדשה.

1 ד"ר אורנה כהן מרצה בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל אביב. חוקרת בנושא משפחות במעבר הגירושין.

המשותף לכל המרואיינים הוא שהם תופסים אירוע זה כאירוע דרמטי ששינה את נקודת מבטם על עולמם הפנימי ועל המציאות המשפחתית והחיצונית, ולאור זה הוא נחוה כאירוע מכונן. הספר מתאר תחנות בחיי הבוגר הצעיר, כשהגירושין עצמם מהווים ציון דרך משמעותי והחיים מתארגנים בתקופות המוגדרות "לפני" ו"אחרי". עוד הוא מתאר את היחסים עם כל אחד מההורים, עם בני משפחתם ועם בני הזוג החדשים של ההורים והמשפחות החדשות שנוצרו בעקבות נישואין מחדש. למרואיינים, ישראלים, יהודים וחילונים, שהיו כולם רווקים בני 20-25 בעת הריאיון, תוכנות בנוגע להשלכות הגירושין המשפיעות על תפיסתם בנוגע לזוגיות, והם חולקים עם הקורא את התלבטויותיהם ואת חששותיהם מבניית זוגיות משל עצמם ומהקמת משפחה. הראייה התהליכית של המרואיינים ואופן הצגתם מחזקים את ההנחות התיאורטיות שהגירושין אינם אירוע לחץ חד פעמי, אלא תהליך ספירלי הנבנה משלבים שונים השזורים זה בזה והמחייבים גיוס משאבי התמודדות שונים לאורך השנים.

הספר נחלק לשלושה שערים. בשער הראשון המחברת משרטטת שלושה פרופילים של התמודדות הבוגרים הצעירים עם הגירושין, שתיאורם חופף את רצף ההסתגלות לגירושין ומאפיין אותו. אלה הם סיפורי חוסן, פגיעות והישרדות. ראוי לציין שרוב הספרות הדנה בגירושין מתייחסת בעיקר לפגיעות של הילדים ומעט לאופן הישרדותם. בשל כך דל הידע על החוסן שפיתחו הילדים בעקבות האירוע. המאפיין את סיפורי החוסן הוא ראיית השינוי במסלול החיים עקב הגירושין מהיבט של משבר וצמיחה. אין זה אומר שמשבר זה לא מלווה בכעס, בעצב ובכאב, אך לצדם יש גם הכרה בהשלכות החיוביות: חוזק, גילוי משאבים פנימיים שלא היו מוכרים ויחס אנושי וחם של "אנשים טובים באמצע הדרך". סיפורו של רועי מייצג קבוצה זו. הוא רואה עצמו מחוסן יותר, אופטימי ובעל יכולת להתמודד עם מכשולים. וכך הוא אומר:

אני מבסוט שההורים שלי התגרשו. כלבים גזעיים פחות מחושלים מכלבי רחוב. לכלבי רחוב יש אינסטינקט חייתי, והם יודעים להסתדר. אני חושב שבגלל שההורים שלי התגרשו יצר ההישרדות שלי גבר. היום אני הרבה יותר מחושל לקראת החיים, אז תודה רבה, אבא, אימא (עמ' 53).

גישה זו שונה מהראייה המקובלת של השלכות הגירושין על הילדים. ילדים שחוו גירושין מוצגים על פי רוב באופן סטיגמטי כבעלי קשיים התנהגותיים ולימודיים גדולים יותר מאשר ילדים ממשפחות דו הוריות. כמעט אין שיח על ההתגברות על הקושי ועל הצמיחה שעוברים ילדים אלה. הדוגמה של רועי אף מחדדת את השאלה אם עדיפה משפחה ששגרת חייה מלווה בקונפליקטים בין בני זוג המשפיעים על האווירה או החלטה מושכלת של הורים להיפרד באופן מכובד. מעבר למזגו הטוב של רועי שריפד את התמודדותו, הוא הדגיש רבות את הקשר עם אמו שהיתה ההורה המטפל העיקרי, את הקשר הסדיר עם אביו שמבחינתו "לא ויתר עליו" ואת הסיוע הכלכלי שהעניק האב

בהתאם ליכולותיו. לצד היחסים המתמשכים והעקביים עם כל אחד מההורים, גם משפחות המוצא של ההורים ויחסן, ודמות בוגרת נוספת העומדת לצדו לאורך התקופה, מהוות מקור תמיכה משמעותי שמקל על ההסתגלות.

הפרשנות שמעניקים הצעירים המאופיינים בהישרדות נמצאת בתווך בין סיפורו של רועי המייצג חוסן, לסיפורה של יעל המייצג פגיעות. סיפורי חייהם של חברי קבוצה זו מתייחדים באמביוולנטיות רבה. הם מפגינים הסתגלות ומתפקדים באופן הולם בהתאם לגילם – לומדים, עובדים ומנהלים חיים חברתיים – אך על התנהלותם התקינה מעיבים עצב, כאב שלא מרפה, ערעור תחושת הביטחון והאמון בבן המין האחר וחשש מהתחייבות זוגית. גם כשהקשר עם ההורה שאינו המטפל העיקרי נשמר, הוא נחוזה כרדוד ומנותק מחיי היומיום. יש ביניהם המשמרים פנטזיה לאיחוד מחודש בין הוריהם: "אני חושבת על זה שהם היו יכולים לחיות יחד. אולי הם לא היו צריכים להתחתן כל כך צעירים. עד היום יש בי מקום שהיה רוצה שיחזרו" (עמ' 72).

אפיון אחר של קבוצה זו הוא התמיכה והמעורבות של הסבים והסבתות, אך יותר מכול חשובים היחסים בין האחים, ההזדהות ההדדית והסולידריות. כך למשל סיפרה הגר, שכאשר הפר אביה את הבטחתו לשלם את מחצית דמי השתתפותה באחד החוגים, היא הודיעה לו שגם היא וגם אחותה לא ימשיכו להיפגש איתו (עמ' 73).

סיפורי חייהם של הצעירים הפגיעים שכיחים יותר. אלה מתארים את קשייהם במישורים השונים של החיים ואת המחיר הכבד ששילמו בעקבות גירושי ההורים, כשנותרו ללא כלים להתמודד, ללא תחושת בית, ללא גב להישען עליו. אף שגם הם ברובם מתפקדים כלפי חוץ באופן תקין, הם חשים שהוריהם לא תפקדו כמבוגרים אחראים, וחווים בדידות, כאב וכעס, ה"צובעים" את כל חייהם. סיפורה של יעל שופך אור על הקשר המורכב שלה עם אמה: "אימא שלי היא אישה טובה, במין צורה. בגלל זה אני חושבת שיש לי יותר כעס על החולשה שלה בתור אימא, על זה שהיא לא היתה שם. תמיד היא חלשה, חלשה, חלשה" (עמ' 77). ייתכן שבשל כך, אף שלאם יש בן זוג, יעל רואה את תפקידה כמגנה ושומרת על אמה למרות הפצרות האם שתדאג לחייה. מדבריה עולה שאילולא היו הוריה מתגרשים, לא היה עליה לקחת על עצמה תפקיד זה. יעל גורסת שלא מצאה בן זוג ולא חוותה מערכת יחסים זוגית משמעותית כתוצאה ישירה של גירושי הוריה.

בשער השני מעמיקה ד"ר אלדר-אבידן בתיאור מערכת כולל של סיפורי החיים של המרואיינים על פי פרמטרים שהציגו בראיונות, ומשלבת בתיאורה ידע אמפירי ממחקרים שנערכו בארץ ובעולם. הספר נחתם בשער השלישי שהוא לדעתי המרתק מכולם. שער זה נותן הצצה נדירה פנימה לשאלה "מה בעצם מעסיק ילדים להורים גרושים?". כל ילד שעבר גירושי הורים יכול למצוא את עצמו בשער זה, וכל הורה שהתגרש יוכל להבין טוב יותר מה עבר על ילדיו.

הספר בשם הילדים: סיפורי חיים ותובנות של ילדי גירושין נמצא בתפר שבין ספרות אקדמית המשובצת בממצאים סטטיסטיים ופירושם לבין ספר עיון מאיר עיניים לאנשים שהתגרשו ואנשים שהוריהם התגרשו. עוד מיועד הספר לאנשי מקצוע מתחום הרווחה, החינוך, המקצועות הטיפוליים והמשפט. מקומו של הספר בצומת שבין העולם האקדמי לזה העיוני מהווה את חוזקו ואולי גם את חולשתו. בסופו של הספר מוקדש פרק לשיטת המחקר הכולל מושגים הנהירים לאנשי מקצוע וכן רשימת מקורות מפורטת. אנשי מקצוע עשויים ליהנות מפרק זה, אך ייתכן שהוא לא יעניין את הקורא הלא מקצועי. יחד עם זאת נראה שאנשי המדיניות החברתית עשויים לשאוב מסיפורי החיים ידע שישמש אותם לעיצוב תוכניות התערבות שייתנו מענה לצרכים שונים; למשל: תוכניות השמות דגש על חשיבות תפקודם של שני ההורים כ"מבוגר אחראי" וכגורם מרכזי המקדם את ההסתגלות והחוסן של הילדים; תוכניות שיפתחו מודלים של הידברות בין הורים באמצעות הליכי גישור על מנת לבנות את חלוקת האחריות ולפתח כלים לשותפות בהורות.

לסיום, החשיבות המרובה של ספר זה היא שהוא משמיע את קולם של הילדים בכל הקשור לחייהם בצל גירושי הוריהם, שכן כפי שאנו למדים מסיפוריהם, יש להם עולם עשיר, מגוון ומלא בתובנות.

כלא נשים – החצר האחורית של החברה הישראלית

גילה חן ותומר עינת

תל-אביב: הוצאת רסלינג, 2010. 234 עמודים

סקרה: אפרת נוה¹

עד אמצע שנות ה-70 של המאה ה-20 לא נחקרה פשיעת נשים כתופעה ייחודית ולא זכתה להתייחסות תיאורטית נאותה. הודות לפעילותה של התנועה הפמיניסטית בארבעת העשורים האחרונים התעורר הרצון ללמוד ולהבין אוכלוסייה זו. התעניינותי בנשים עוברות חוק החלה בסוף שנות ה-90, כאשר שימשתי כעובדת סוציאלית בכלא נווה תרצה. לימים הקדשתי גם את עבודת הדוקטור שלי לאוכלוסייה ייחודית זו. העבודה עסקה בחוויית האימהות-ממרחק של אימהות אסירות שאינן מגדלות את ילדיהן בין כותלי הכלא.

ספר זה מסכם מחקר אתנוגרפי בן ארבע שנים בכלא נווה תרצה, כלא הנשים היחיד בישראל. החוקרים ביקשו לתאר את עולמן התרבותי של האסירות ואת חוויית המאסר מנקודת מבטן הסובייקטיבית. תיאור החוויות וההתנסויות השונות של הדיירות הוביל את החוקרים למגוון שאלות הנוגעות לחייהן בכלא. הנה כמה מהן: מה טיבן של מערכות היחסים בינן לבין עצמן ובינן לבין אנשי הסגל? האם יש יחסי מין לסביבה בין האסירות, ואם כן, מה שכיחותם, מה טיבם ומה הגורמים לקיומם? האם התא מהווה תחליף למשפחה שבחוף? מה השפעתו של הניתוק מהילדים, מהמשפחה, מהקרובים ומהחברים? הממצאים הובילו את החוקרים לשאול עוד שאלות הנוגעות למטרות הכליאה ולדרכי השיקום של הנשים במערכת הכליאה הקיימת.

בספר 17 פרקים, שניתן לחלקם לשלושה חלקים. בחלק הראשון, הכולל את שלושת הפרקים הראשונים, מוצג מבט כללי על פשיעת נשים בעולם. הפרק הראשון נפתח בסקירה היסטורית ומציג את השינוי שחל בראייה ובתפיסה של נשים עוברות חוק מראייה ביולוגית דטרמיניסטית, שאפיינה את השיח עד שנות ה-70 של המאה ה-20, לראייה מורכבת ורבת פנים, המביאה בחשבון גורמים פסיכולוגיים, גורמים פסיכו-פיסיולוגיים וייחודיים לנשים ואת השפעתו של מבנה חברתי פטריאכלי משעבד. הפרק השני מרחיב את

1 ד"ר אפרת נוה, עובדת סוציאלית ופסיכותרפסטית. מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ובמחלקה לקרימינולוגיה במכללה האקדמית אשקלון. מנהלת מרכז טיפולי לילדים ובני נוער נפגעי תקיפה מינית. מחקריה עוסקים בנשים עוברות חוק ובהשלכות של פגיעה מינית.

הגישה הנוהגת מאז שנות ה-70 של המאה הקודמת, ומדגיש את הקשר בין סיפור החיים הקשה של הנשים, הכולל התעללות בילדות וטראומות נפשיות וגופניות, לבין הפרעות נפשיות והתנהגות עבריינית. גישה זו מובילה למסקנות נוקבות באשר להכרח להתאים את מדיניות מערכת הכליאה לצורכי הנשים.

הפרק השלישי מספק התבוננות על מוסדות החברה הפטריאכלית והקשר של אלה לפשיעת נשים. כמו כן מוצגים מודלים לענישת נשים בעבר, בהווה והמלצות לעתיד, תוך התייחסות למיעוט המחקרים שנערכו עד כה בקרב אוכלוסייה זו.

בחלק השני נכללים 12 פרקים (4-15). זהו לב לבו של הספר. בשני הפרקים הראשונים בחלק זה מוצגות אוכלוסיית המחקר ושיטת המחקר, ובשאר הפרקים נחשפים בהרחבה ובפירוט קולות הנשים סביב נושאים רבים ומגוונים, הקשורים לחייהן בכלא: כאבי המאסר, סוגי היחסים בכלא, רכילות והלשנות, בריאות, תזונה, תעסוקה, כלכלה, איפור ואסתטיקה ואימהות בכלא ומחוצה לה. קולות הנשים מעידים על מציאות קשה, מורכבת ולעתים בלתי נתפסת.

בחלק השלישי נכללים שני הפרקים האחרונים, המסכמים את ממצאי המחקר ומסקנותיו. הטענה המרכזית של החוקרים מתייחסת לכך שהמאסר מבחינת הנשים הוא המשך והנצחה של מסכת ההתעללות שחוו כל ימי חייהן. הבנה זו מובילה אותם לאמירה חשובה וחד משמעית: "כלא נוהג תרצה אינו נותן מענה לצרכים הייחודיים של מרבית הכלואות בו ומחריף, לעתים שכיחות, את בעיותיהן הנפשיות, החברתיות והעברייניות. במתכונתו הנוכחית כלא זה אינו מספק תוכניות, ידע וכוח אדם מקצועי מספק בתחומי הנפש, ההתמכרות לסמים והאימהות מרחוק" (עמ' 200). כפתרון חלקי החוקרים ממליצים לאמץ אסטרטגיות קרימינולוגיות, משפטיות, טיפוליות הנוגעות בעיקר לטיפול טרם הכניסה למאסר ולאחריו.

חשיבותו וייחודו של הספר בביטוי הנרחב של קולות הנשים, שהרי מדובר בנשים שקולן לא נשמע, נשים שמודרות לשולי החברה ואינן זוכות להתייחסות נאותה ומספקת. קולן של הנשים אכן זועק מתוך דפי הספר, אך נראה שניתן היה להפיק ממנו עוד צבעים של חוויותיהן בכלא וההשפעה של חוויות אלה על מצבן הרגשי והנפשי.

החוקרים מציינים שהשהות בכלא מנציחה את מצב הנשים ואף מחמירה אותו. אך על הקורא מוטלת המשימה לנתח ולהבין באיזה אופן חוויית הנשים בכלא משחזרת את היסטוריית חייהן ומנציחה את מצבן. נראה שהשוואה בין חווייתן בכלא בכל אחד מהתחומים המפורטים לבין האופן שבו דפוסים אלה באו לידי ביטוי בילדותן או בבגרותן המוקדמת היתה מחזקת וממחישה את טענת החוקרים. דוגמה להצגת ממצאים מעין זו מופיעה במחקרה של אסטל (Easteal, 2001) שחקרה כלא נשים באוסטרליה בשנת 1991. החוקרת ראינה 56 אסירות. הראיונות כללו נושאים דומים לאלה שהוצגו בספר זה. במקביל

להם היא העבירה לאנשי סגל שאלונים קצרים שתכליתם היתה להבין את גישתם לעבודה עם הנשים. בניתוחה את הראיונות היא הצביעה על הדמיון הרב בין החוקים השולטים בבתי שבהם מתרחשת התעללות מסוג כלשהו לחוקים השולטים בכלא, והצביעה בפירוט כיצד חוקים אלה משחזרים, מנציחים ומחמירים את מצבן של הנשים בכלא.

כך בכל אחד מהפרקים המופיעים בחלקו השני של הספר ניתן היה להוסיף פסקה העוסקת בהשוואה מעין זו. מספר דוגמאות יסבירו את הכוונה. בפרק השישי מתוארת מערכת יחסים בין דיירות הכלא, המאופיינת ביחסים של שולטת ונשלטת ("הבחורה שהכי ותיקה בחדר לוקחת שליטה"; עמ' 71), בעלת הכוח והמוחלטת ("היא גם אומרת לאחרות מה לעשות, כמו תנקי וכו' [...] ואם לא ישמעו לה, יתחיל בלגן בחדר. זה עניין של כוחניות"; עמ' 73). גם בפרק השביעי מתייחסים לשליטה המוחלטת בחיי הנשים: "בנוסף לכך מגלה האסירה שמדיניות הכליאה מתבטאת בשליטה כמעט מוחלטת בחיי האסירה" (עמ' 77). עוד זווית של קולות אלה יכלה להיות שחזור היחסים שחוו נשים אלה בעברן. 90% מהאסירות סבלו מהתעללות מינית או פיסית או נפשית מצד אדם קרוב בילדותן או בבגרותן (גור, 2004; Pollock, ; 2004; Haywood, Kravitz, Goldman, & Freeman, 2000), כלומר יחסים מנצלים שבהם הן היו המוחלשות והנשלטות; הן חוו שליטה מוחלטת על גופן ועל נפשן (הרמן, 1992). החוקרים מציגים גם את חוות הדעת של הצוות בכלא שמעיד על כך שהתופעה מוכרת. כאן מתבקשת השאלה מה מדיניות הכלא ביחס לכך; האם ננקטות פעולות המיועדות לצמצום התופעה ולמניעתה? גם בהכרה זו יש שחזור – אף שכולם יודעים לא נעשה דבר לנוכח המצב, כפי שלא נעשה דבר לנוכח תופעות אלה שנהגו בעברן.

בפרק השביעי אחת הנשים מספרת: "לי הכי קשה זה ההשפלות (מצד הצוות), חוסר האמון (מצד הצוות) לא מאמינים לשום מלה שאת אומרת ללא קשר לעבירה שביצעת" (עמ' 83). גם כאן תהליך השחזור של דפוסים מוקדמים בא לידי ביטוי באופן ברור: הנשים חוות את אותה תחושה שחוו לאחר ההתעללות המינית – תחושת השפלה הנובעת מכך שאף אחד לא מאמין להן. גם כשהן אוזרות אומץ ומספרות, תגובה רווחת היא "זה לא קרה, לא יכול להיות", "את מציאה" (שוורצברג וזומר, 2004).

סוגיה אחרת שהחוקרים מציגים היא הצפיפות הקשה, אך העדר ההשוואה מונע מהקורא להבין איזו חוויה הצפיפות משחזרת, שהרי צפיפות משמעותה העדר פרטיות והעדר מרחב אישי. נשים שנפגעו מינית בילדותן סבלו מחדירה לגופן, המרחב האישי שלהן נפרץ, והופרה בעלותן על גופן (הרמן, 1992).

עוד תופעה היא ההלשנה בכלא. החוקרים טוענים שההלשנה נובעת מכך שלנשים אלה אין גבולות. מניתוח זה משתמעת נימה ביקורתית. התבוננות על היסטוריית החיים שלהן מעלה שהעדר הגבולות נובע מכך שגבולותיהן נפרצו, כבודן נגזל – פגיעה מינית היא פריצה של

הגבולות, גבולות הגוף, הנפש והמרחב האישי (הרמן, 1992). ניתוח זה יכול היה להוביל לנקודות מבט שונה על הנשים, פחות ביקורתית, פחות שיפוטית ויותר מקבלת.

כך גם בפרקים האחרים מובאות סוגיות של חודרנות, שליטה, ניצול (בא לידי ביטוי באופן בולט בתחום התעסוקה; שכר נמוך, תנאים משפילים), העדר אמון, העדר פרטיות, אפליה, יחס מבזה, אלימות וכוחניות – כל אלה הם שחזור בוטה של חיי הנשים טרם המאסר.

השוואה זו היתה מספקת הבנה אמפתית ומעמיקה יותר ומניחה תשתית להמלצות באשר למדיניות הכליאה של נשים. המלצות החוקרים מתמקדות בעיקר במערכת הענישה (טרום הכניסה למאסר) ובמסגרות שיקומיות לאחר המאסר. הבנה מדוקדקת של תהליכי השחזור עשויה היתה להוביל לגיבוש מדיניות של מערכת כליאת הנשים בישראל גם במהלך השהות בכלא.

הספר תורם להבנת מציאות הנשים בכלא, והוא מתאים לסטודנטים לעבודה סוציאלית ולסטודנטים לקרימינולוגיה יותר מאשר לקהל הקוראים הרחב.

מקורות

גור, ע' (2004). "הסרסור שלי לא היה צריך ללמד אותי כלום. אבא לימד אותי הכול בבית": גילוי עריות כגורם מרכזי בהידרדרות של נשים ונערות לזנות, סמים ופשע. בתוך צ' זליגמן וז' סולומון (עורכות), הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות (עמ' 457-482). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

הרמן, ג' (1992). טראומה והחלמה. תל-אביב: עם עובד.

שוורצברג, ש' וזומר, א' (2004). חשיפת הסוד: גורמים מעודדים ומעכבים את גילוי סוד הפגיעה בקרב קורבנות התעללות מינית בילדות. בתוך צ' זליגמן וז' סולומון (עורכות), הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות (עמ' 82-103). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Eastal, P. (2001). **Women in Australian prisons: The cycle of abuse and dysfunctional environments.** *The Prison Journal*, 81, 87-112.

Haywood, T. W., Kravitz, H. M., Goldman, L. B., & Freeman, A. (2000). **Characteristics of women in jail and treatment orientations: A review.** *Behavior Modification*, 24, 307-324.

Pollock, J. M. (2002). *Women, Prison & Crime*. Canada: Wadsworth Group.

בשם טובת הילד – אובדן וסבל בהליכי אימוץ¹

מילי מאסס

תל אביב: הוצאת רסלינג, 2010. 283 עמודים

סקר: יאיר רונן²

לו הייתי כותב ספר אודות אימוץ, הייתי מבאר שבעיני מעשה האימוץ, חרף עיוותיו, חולשותיו וכישלונותיו הגלויים והנסתרים, הוא במהותו הבסיסית מעשה של חסד נדיר, חסד שכלל אינו מובן מאליו בחברה המערבית בת זמננו שבה רווח הניכור (זקס, 2008, 2010). מעשה האימוץ טומן בחובו נכונות לפתיחת הלב כלפי האחר, להתרחבות אהבתי מהקרוב אלי, מזה שהוא בשר מבשרי, מזה הדומה לי בחזותו ובמטענו הגנטי אל עבר ילד שמתחיל את דרכו בביתי ובלבי כזר וכאחר. ניתנת הזדמנות אמיתית, לא סיסמתית, לאחרות להפוך לקרבה בחברה שבה יחסי הזיקה לאדם באשר הוא אדם הולכים ומאבדים מכוחם (זפרן, 2005, 2010; זקס 2010). יש קסם מיוחד בעיני בהתקמות קשר שכזה, השוחה כנגד זרמי האנוכיות, הכיתתיות והבדלנות, השועטים-גועשים בחברה המערבית. בבחירה המוצעת לנו יום ביומו בין היפתחות לאחר לבין הסתגרות בדלת אמותינו, ההכרעה לאמץ, אף שהיא רוויה ודאי במניעים שונים ולעתים סותרים, מסמלת בעיני, בעיקרו של דבר, מתן מקום לנאצל שבאדם.

לא דברים אלה ודומיהם כתובים בספר. הספר אינו קובע שמוסד האימוץ הוא מוסד חשוב ויקר ערך להגנת הילד. הספר כלל אינו מתמקד בדרכת האימוץ בכליותה. אין זה ספר יסוד מבואי ומקיף על מוסד האימוץ בישראל.

אם כן, מה יוכל הקורא למצוא בספר זה? מהספר, הנקרא על רקע חיבורים קודמים של המחברת, עולה מאבק אידיאולוגי קשה ומנומק תיאורטית של המחברת במדיניות שירות האימוץ הישראלי: הספר ממשיך את כתיבתה פורצת הדרך והחריפה שהיא בבחינת מעט המחזיק את המרובה.

1 המחבר מודה ליאיר רונן, תלמיד המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן גוריון, על הערותיו המצוינות לטיוטה קודמת של ביקורת זו.

2 יאיר רונן, מרצה בכיר במחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן גוריון. בין היתר כתב יחד עם ד"ר משה קליין אודות האמון באחר ועל תקווה ומציאותיות ביחס לילדים וסיכון ומשפחותיהם. ראו: י' רונן ומ' קליין (תשס"ח, 2008) הדרת האחר או התרת הספק לטובתו? בתוך י' רונן, י' דורון וי' סלונים-נבו (עורכים), הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל. תל אביב: רמות. Ronen, Y. & Klein, M. (2007). On child protection, hope and realism. *Social Development Issues (Special Issue) Child Protection – Challenges Worldwide*, 29, 96-109.

השקפת העולם החברתית העולה מהספר היא בעיקר מבין השיטים. לא ברור מהספר אם לכך כיוונה המחברת, אך בכתיבתה היא מצטרפת לפועלם של אנשי מקצוע שהם פעילים חברתיים בתחום מדיניות הילד והמשפחה, כדוגמת שמעון תאג'ורי, ישראל צבי גילת, סילביה ביז'אווי, אסתר הרצוג וסמדר לביא. היא פוסעת בעקבותיהם בדרך לא כבושה של עשייה חברתית המעוררת התנגדות רבת עוצמה, זעם והאשמות בהתלהמות. בלי לגרוע מערכו העיוני הרב של הספר, הכתיבה היא כתיבה אידיאולוגית המבקשת לערער את עמדת הכוח של שירות האימוץ הישראלי, ובמובן זה היא כתיבה עיונית ופוליטית כאחד.

המשך דיוננו יתמקד בשלוש שאלות מרכזיות העולות מהספר: שאלת היחס שבין האישי לבין הפוליטי, שאלת היחס לקדושה ושאלת האחריות כלפי האחר.

על היחס שבין האישי לפוליטי: הספר מתמקד בשירות ייחודי וקטן לכאורה, שעל קצה רצף הטיפול בילדים, שירות האימוץ, ובה בעת הוא מתמקד בקבוצה קטנה של הורים הנמצאים בקצה הרצף, שילדיהם אומצו בעל כורחם של ההורים. בעצם הספר נכתב עלינו, על כולנו, על אופי השיח שאנחנו מנהלים כאנשי מקצוע, כאנשי אקדמיה וכשותפים לשיח החברתי אודות הגנת הילד.

למקרא הספר חוזרת ועולה בי השאלה אם אנו אכן פתוחים לשמוע אודות סבל ועוול המערערים את תבניות המחשבה שלנו. האם קל לקרוא להיענות לסבל ולעוולות הנוגעים לילדיהם של מהגרי עבודה, לבני המשפחות שפוננו מגוש קטיף, לילדים שנסו מפני רצח עם בסודן או לבני מתנחלים שהוריהם ואחיהם נרצחו בבתייהם? האם נכון יהיה להניח שחלק מקוראי ביקורת זו יהיו מנוכרים למקצת הפגיעות שתוארו בשל שיוכם הקהילתי של הילדים הסובלים ותבניות מחשבה אידיאולוגיות שאנו נושאים עמנו? האם יהיה זה מופרך להניח שמי שכואב את כאבם של הילדים שנסו מסודן צפוי לכאוב פחות את כאבם של ילדים שפוננו מגוש קטיף ולהפך? האם תוצאה זו קבילה בעינינו? מה אנחנו נכונים לעשות בעניינה?

דוגמאות אלה ואחרות ממחישות את הפוליטיקה של החמלה כלפי ילדים, שכולנו חלק ממנה. במכוונותו האמפתית להורים שילדיהם הוצאו לאימוץ ובהעלותו על נס את יחסיהם עם ילדיהם הספר מאתגר אותנו לבחון ולהגדיר את גבולות האמפתיה שלנו. זוהי בחירה ערכית שהיא גם פוליטית, ואנו מוזמנים לבחון אם יש בחירות פוליטיות לא מודעות שמעצבות גבולות אלה.

כקוראים אנו מוזמנים לשאול את עצמנו מה מלמד אותנו השיח המתנצח, הכוחני, שיח החירשים בין שירות האימוץ לבין מקצת ממבקריו. כידוע, שירות האימוץ הישראלי נקרא השירות למען הילד. לכן בשיח הציבורי והמקצועני בישראל מי שמציע חלופה לעמדת שירות האימוץ מתנגד לעמדה של השירות "למען הילד" כך משמשת השפה לניכוס "טובת הילד" להעצמת עמדה שייתכן שבית משפט יכריע כי אינה לטובת הילד. זהו טעם

אחד מני רבים העשוי להצדיק את כותרתו הראשית של הספר בשם טובת הילד. כיצד אפשר להגיע לשיח שבו מוחלשת ההיקשרות הבלתי גמישה לאידיאולוגיות של הגנת הילד? שיח שבו ה"ניצחון" הכרוך בקבלת עמדה מסוימת בידי בית המשפט מאבד את כוחו המפתה, וגובר כוחה המושך של היצירתיות, של היכולת להיות מחובר למציאות במלוא מורכבותה, של היכולת להיענות לסבלו של הילד?

הספר מציע בעמדותיו העיוניות ביקורת על ההליך היריבותי, ובו בזמן הוא חלק מהשיח היריבותי. אין הוא מרחיק לכת עד כדי שקילת האפשרות שהמשפט עשוי להיות מרפא וכי יש להתאים את הוראות הדין המהותיות והפרוצדורליות לתכלית זו (לכוחו המרפא של המשפט, מושא כתיבה מאסכולת המשפט הטיפולי עיינו, למשל, וקסלר, 2010).

במקום זאת מוצע בו דיון מלומד, שכלתני ומעמיק, שהוא בגדר נרטיב מודר שזכה לקול, הנרטיב של ההורים המולידים ויחסיהם עם ילדיהם המועמדים לאימוץ. אך האם ייתכן שבעצם אופיו הנוכחי של השיח המשפטי והציבורי, שחיבור זה משתלב בו בעוצמה רבה, אין החמלה כלפי הילד העומד לפנינו והתמסרותנו האפשרית אליו זוכות למשקל הראוי? האם בחירתה האמפתית של המחברת, בחירה פוליטית במהותה, להעניק בכורה לחמלה על הורים מנוחשלים מונכחת באופן מפורש ומנומק דיו או שמא ייתכן שנראה בה תוצאה הכרחית של שיח שכלתני? האם הספר מרחיק לכת דיו בביקורתו על השיח המשפטי והציבורי? האם אין הספר ממהר מדי להשתלב בשיח הקיים דרך ביקורתו העוצמתית, החריפה, המתנצחת, המאשימה? האם אפשר לשאוף לכתיבה עיונית ולעשייה מקצוענית שיש בהן מסירות נפש אישית לפרט הייחודי שמולנו? האם ייתכן לצאת מהשיח הנוכחי אל עבר משפט מרפא, כפי שמציעה תורת המשפט הטיפולית? האם וכיצד יכול שיח זכויות הילד, שלא זוכה לבולטות בספר, לקדם את רווחתם של ילדים? האם שיח כזה יכול לכבד או לקדם את יחסיו המשמעותיים של הילד המועמד לאימוץ?

הספר הוא פועל יוצא של למידת המשמעות הפוליטית של התערבות מקצועית. בעיני טוב שכך: אסור ששיח מקצועני ישמש להדרתן של משפחות וקבוצות מוחלשות. העדר כמעט מוחלט של זכויות חברתיות לילד במשפחתו ובקהילתו הוא מעשה פוליטי, והספר חושף עובדה זו. אכן האישי הוא פוליטי. כשל ההורות האישי כרוך בהקצאה מגמתית של משאבים וכוח.

עם זאת, האישי הוא לא רק פוליטי. הוא גם אישי. כדי שיישמע קולו של הילד וסבלו יזכה להיענות, יש לחלץ אותו מסבך המאבקים והנאמנויות של פוליטיקת הזהות שבה האינטרסים של הקבוצה, למשל קבוצת ההורים שילדיהם הוצאו לאימוץ שלא בהסכמתם, גוברים על אלה של הילד הבודד. כדי לכבד את זכויות האדם של הילד ובראשן הזכות לזהות שהוא מכוננה, עלינו לזכור שהאישי הוא לא רק תחפושת לפוליטי. האישי הוא אף נוכחות התובעת מענה אישי אנושי. הילד כמה להתייחסות אישית ואנושית.

עד כמה כמיהה זו מקבלת מענה בניתוח הרהוט שמציע הספר? עד כמה בהפניית הזרקור לממד הפוליטי נזנח הממד האישי?

הספר בעמדותיו החדות והמובהקות מחדד שאלות שמבחינת הילדים הסובלים הן שאלות קיומיות, ובראשן שאלה זו: האם נצליח לחלץ מתוכנו היענות לסבלו של הילד המסוים שלפנינו ונאמנות כלפיו, חרף פיתויי האידיאולוגיות השונות המציעות דרך כבושה בשם טובת הילד?

בנוגע לילד שמוצע לאמצו באימוץ סגור בניגוד לרצון הוריו שלא חטאו ולא פשעו, ודאי אידיאולוגיה הפוסלת באופן גורף מדי אימוץ פתוח בשם טובת הילד אינה יכולה להיענות לסבלו של כל ילד וילד, כפי שמבארת המחברת, בלשונה החדה כתער. אך האם ייתכן שלעתים מציעה המחברת, אולי בבלי משים, תמונת ראי של אידיאולוגיה זו, קרי אידיאולוגיה הפוסלת באופן גורף מדי אימוץ סגור? והאם תמונת ראי זו נענית לסבלו של הילד?

העמדה האידיאולוגית של הספר מובילה לבחירה להתמקד באותם מקרים שבהם הליקויים של ההורה לא מצביעים על פגיעה בילד המצדיקה את התנהלות המדינה להגנת הילד ומעלה על נס את חשיבות היחסים עם הילד במצבים אלה. אין בספר תשובה ברורה וחדה לשאלה מה הם המצבים שבהם, חרף העוול החברתי כלפי הורים מנוחשלים חברתית כלכלית, נכון להגן על הילד מפני הזנחתו הקשה והבלתי מכוונת בידיהם. קשה להשיג על חשיבות הדיון בשאלות אלה שהספר משמש לו זרז עוצמתי בתחכומו.

הפילוסוף היהודי-הצרפתי עמנואל לוינס מסביר שיש משהו עקר בתהפוכות הצדק ותפניותיו המנוגדות ושיש משהו אכזרי מהותית בסדר רציונלי שנעדרת ממנו חמלה (לוינס, 2004). האם ייתכן שאנחנו נותנים – בשיח שספר זה משתלב בו היטב – משקל יתר לעקרונות כלליים ולדיון רציונליסטי הדוחה את ההיענות לאחר ואת הפתיחות הרגשית לסבלו?

לוינס כותב (2004, עמ' 28): "מה שנותר אחרי כל כך הרבה דם ודמעות שנשפכו בשם עקרונות נצחיים זו מסירות הנפש האישית".

מה צריך לנבוע מתוך מסירות נפש אישית לטל, אחת הילדות המתוארות בספר? האם נכון ללכת בדרכה של המחברת ולעודד את הקשר שלה עם האם המולידה דלית, שסבלה לפי המתואר בספר מעולות הממסד ומפגיעה בידי הוריה המאמצים, שהתאסלמה והתחתנה עם בן זוג המנוע מלהיכנס לישראל, שבה ליהדותה לזמן מה ואז חזרה לבן זוגה המוסלמי? האם יש לעודד את הקשר של טל עם אם אשר מתקשה, לדברי המחברת עצמה, ליצור קשר עין עם בתה, לשמוח בהישגיה, כל זאת כאשר הילדה גדלה במשפחת אומנה דתית לאומית ולא ניתן לשנות מצב זה? האם עמדתה של המחברת, המטילה ספק ברציות הקשר ועם זאת ממשיכה ללוות קשר זה מקצועית, מסורה וחומלת דיה כלפי הילדה טל?

המחברת מדווחת שדלית האם נרצחה, ותינוקה נמצא לידה. אביו, בן זוגה, נחשד ברצח, שוחרר והרוצח לא אותר מעולם. האם היתה כאן כתובת על הקיר אודות הסכנה לילדה עקב הקשר עם האם שנעלמה בחטף מחייה? האם המחברת היתה יכולה וצריכה לפענח ולגונן על הילדה מפני סכנה שכזו מתוך התמסרות כלפיה? האם נוכל להפיק בהקשר זה משהו מאזהרתו של לוינס מפני עקרונות מופשטים שאינם מבטאים את עומק אנושיותנו, שכן אין הם ממצים את יכולתנו-מחויבותנו להיענות לסבלו הייחודי של האדם שלפנינו?

הדיון שבספר זה מעמת אותנו עם שאלות אלה ומעצים עבורי את תוקפן המוסרי.

על הקדושה: יש להיות בררנים, כאשר אנו מקדשים דבר מה. ניכוס הקדושה בידי קבוצות וגופים בעלי סדר יום כיתתי יוצר פחד ורתיעה טבעיים מפני אפשרות קידושו של דבר מה בעולמנו, אך האם ייתכן שפחד זה עלול להוביל אותנו לכך שנשפוך את התינוק עם המים? כלומר: האם ייתכן שבעולם שבו ירדה קרנן של הדתות הממוסדות אנו מוותרים על הקדושה ויתור גורף ופזיז מדי?

הספר משיג בנועזות על השימוש במטבע הלשון "עבודת קודש", כדי לחסום ביקורת על עבודתן של פקידות הסעד; ביקורת על עבודתן נתפסת כדבר כפירה. המחברת עומדת על ההקבלה בין הטקסיות המאפיינת עבודת קודש לבין הנהלים המשמשים לביצוע עבודת שירות האימוץ.

טענתו של הספר היא טענה קשה שחשוב שתישמע: ייחוס קדושה לנוהל של שירות ציבורי הוא סוג של עבודת אלילים. תשומת הלב שבספר למושג עבודת קודש ולשימוש שנעשה בו בשיח הציבורי והמשפטי מחדדת עבורנו את האבסורד שבראיית נהלים כקדושים.

קדושה מציינת את מה שעומד מעל לשיקולים התועלתניים, מעל לפוליטיקה הבין אישית ולפוליטיקה של הזירה הציבורית, מעל לביקורת על מדיניות הממסד וביקורת הנגד כנגד המבקרים. הבחירה בידינו: האם הקדושה שייכת למרחב של טקסי התפילה ולתחומם הגיאוגרפי (בתי הכנסת, הכנסיות, המסגדים, האשרמים והמקדשים)? האם נוכל ונרצה ליצור מרחב לקדושה בזמן, במקום ובעשייה האישית והמקצועית מחוץ לעתים, למקומות ולתחומי עשייה שהם ייחודיים לפולחן דתי ממוסד? האם נרשה לקדושה להיכנס אל תחום מרחב החיים היומיומי שלנו? אל תוך קרביה של מקצועיותנו ואנושיותנו?

האם ייתכן שנוהלי השירות למען הילד אינם קדושים, כפי שגורסת בצדק המחברת, ועדיין נתייחס לעשייה המקצועית מבחינת ייעודה ומהותה כאל עבודת קודש? וחשוב מכך בעיני, וכאן אני שב לסעיף הקודם בדיון, האם אנו חפצים במצב שבו אידיאולוגיות של הגנת הילד יוכלו להוביל אותנו לכל תוצאה שהיא? או שמא אנו מבקשים לראות כמקודשת ועומדת מעל לאידיאולוגיות המתחרות בדבר הגנת הילד את המחויבות הבסיסית לילד כאדם? האם במרחב הציבורי שלנו יש מקום למקודש? אם כן, אולי נכון

לברר מה מקודש בעינינו, מה לא עומד למשא ומתן, עד כמה ראוי שזכויות אדם המשקפות מוסר אוניברסלי יבטיחו לילד קיום שמרכיבי היסוד שלו הם כבוד, בריאות, חינוך ורווחה בסיסית, קיום שמעל לביקורות ולמחלוקות הדוקטרינריות, שנוכל לראות בו קיום מקודש. האם מושג הקדושה יכול לתרום תרומה משמעותית דווקא לשיח מפוכח לא מפותח המעז לומר דברי ביקורת, המעז לומר שיש משהו שמעל לנהלים או למדיניות השירות, אך גם מעל להגנת יחסיו של הילד עם הוריו מולידיו או מעל להגנת הורים מפני מחדלי רשויות המדינה ועוולותיהם?

הספר חשוב בין היתר, משום שהוא מעורר מחשבה על שאלות אלה.

על האחריות המוסרית: בקטע עז מבע אודות אחריות מתואר עניינה של דלית שאימוצה שלה נכשל, ואחר כך גם ילדתה שלה הוצאה לאימוץ:

שאלתי שתי פקידות אימוץ בנפרד: "האם אמרתן פעם לדלית שאתן יודעות שכישלון האימוץ פגע בה פגיעה קשה ואתן מצרות על כך?" ושתייהן ענו: "פקידת האימוץ שנפגשה איתה כדי לפתוח את תיק האימוץ שלה היתה מאוד אמפתית כלפיה." אלא שלא חמלה או מיומנות טיפולית נדרשו כדי להכיר בפגיעה הקשה שהמדינה גרמה לדלית, גם אם הפגיעה נגרמה בשל מגבלות אינהרנטיות בהליך האימוץ, אלא הכרה באחריות המוסרית. הכרה כזו לא הוענקה לה (עמ' 123).

בהמשך הספר מבוקרת בהשראת החיבור לשון לרע מאת עדי אופיר (2000), בדרך המשקפת את רוח הזמן, תפיסת מוסר הנגזרת מנורמות מוסר אוניברסליות (עמ' 277). הרתיעה הפוסט-מודרניסטית מפני אמיתות כלליות ומחייבות (גודמן, 2010) נוכחת בספר במלוא עוזה: המחברת מניחה שיש סתירה בין תפיסת מוסר המכריעה בין אשמה לחפות לבין תפיסת מוסר שבמרכזה ההתכוונות למנוע סבל מיותר ומעדיפה את זו האחרונה. הנחה זו אינה מוכחת. המחברת אינה מתמודדת בדיונה המרתק עם האתגר שמציבה לפניה עמדתו של לוינס המבקש להצמיח מוסר אוניברסלי מתוך האיזון שבין היענות לזעקת הסבל של הפרט שלפנינו לבין האינטרסים של כל האחרים שאינם לפנינו (לוינס, 2007, עמ' 59-60, 223-221; Levinas, 1996, p.23; Alford, 2007). זהו בעיני לוינס האתגר הייחודי הניצב לפני הפרט במדינה הדמוקרטית שבה הוא נהנה מחירויות יסוד המאפשרות לו להעצים את מחויבות המדינה למוסר אוניברסלי. בעמידתו באתגר זה מתעלה הפרט מעל הפיתוי לאמץ באופן גורף אידיאולוגיה ממסדית או לדחותה באופן גורף באמצעות שיח אנטי ממסדי (עיינו למשל לוינס, 2007, עמ' 291-295).

מוסבר בספר שבמקרים רבים, כשההורים נכשלים בשל אוזלת ידם, כלומר הם הורים גרועים אך בהתייחסותם לילדיהם אין "התכוונות מחבלת", הרי שיש להימנע מהיעלמותם מחיי ילדיהם שהיא בגדר אובדן מיותר (עמ' 282).

הדברים אודות חשיבות הודאתן של פקידות הסעד באחריותן כלפי הילדה ממחישים בעיני את הטענה בדבר נוכחותו-נפקדותו של מוסר אוניברסלי מהשיח המקצועני הרווח בתחום המקצועות המסייעים. כמבואר בספר, המוסר האוניברסלי מונכח באמצעות שיפוטיות מוסריים על התנהגות ההורים, אך לא תמיד ברור למה מחויבים החברה הרואה עצמה כמתוקנת ושלוחיה המופקדים על הגנת הילד.

בביקורתה של המחברת כלפי רשויות הרווחה היא משמיעה קול מוסרי התובע אחריות והכופר בכך שדי באמפתיה המקצועית כדי לרפא את סבלו של הפרט ואת זעקת העוול שלו, ואילו כאשר המחברת ניגשת להמשגה העיונית של עמדותיה, היא בוחרת בעמדה של יחסיות מוסרית, השומטת את הקרקע מתחת לביקורתה השורשית והמטלטלת על האמפתיה המתיימרת להחליף אחריות.

בספר מבוקר מצב שבו אף כאשר מיוחסת להורה אי מסוגלות, אין זיכוי המוסרי חד משמעי (ראו עמ' 13). בין היתר על רקע זה, הספר יוצר השוויה משתמעת בין אשם מוסרי המיוחס להורים לבין הפללתם. השוויה זו אינה מחויבת המציאות. תפיסות חברתיות יכולות לייחס לאדם אשם מוסרי בלא שתתלווה לכך תביעה להטלת אחריות פלילית.

המתח שבין התוכחה המוסרית כלפי השירות למען הילד לבין העמדה העיונית הכופרת במוסר אוניברסלי כצידוק להתערבות לטובת הילד חידד עבורי שאלות שעליהן לא קיבלתי מענה ששכנע אותי בספר חד מבע זה.

אנו שבים מזווית אחרת לשאלות וסוגיות שכבר נגענו בהן:

כיצד יש לנהוג באותם מקרים שבהם הורים נכשלים בשל לא יותר מאשר אוזלת יד ועדיין הסבל לילד שבהמשך הקשר עם הוריו מולידיו באמצעות אימוץ פתוח גדול מהסבל שבהיעלמותם? מהו המבחן הראוי לניתוק הקשר עם ההורים במצב שכזה?

האם יהיה זה נכון לשאוף לעיצובה של אחריות כלפי הילד באשר הוא אדם, אחריות שאינה מבדילה בין אנשי מקצוע לבין ההורים המולידים?

האם כחברה אנו אחראים להבטיח לילד קיום ראוי ומוגן מפני הורות כושלת, אף כאשר אין להורים כל "התכוונות מחבלת", על ידי קביעות כלליות בחקיקה ופסיקה אודות התנהגויות של הזנחה והפקרה לא מכוונות שמהן על כל ילד להיות מוגן?

האם נכון להבטיח היענות לסבלו של הילד ולו במחיר חוויית אשם של הוריו מולידיו שהספר מצר עליה?

אחרית דבר

דנתי כאן בשלוש שאלות יסוד שעולות מן העיון בספר. כמבואר, לא תמיד מצאתי בספר תשובות ששכנעו אותי. ניסיתי להדגים כיצד כוחו של הספר בשאלות הנוקבות שהוא מעלה. לפנינו כתיבה טעונה רגשית ועצורה כעומדת על בלימה, ידענית ומתוחכמת.

כל אדם חושב, שילדים ומשפחותיהם נוגעים לו, עשוי למצוא עניין בדיון הלמדני, הרהוט וחדור הלהט האידיאולוגי שספר זה מציע.

האם ייתכן שמתוך המאבקים הדוקטרינריים שספר זה משקף תצמח מחויבות מוסרית ברורה כלפי הילד, מחויבות הרוויה בחמלה כלפיו ובאמונה ביכולת השינוי של פרטים ומשפחות?

זו תקוותי.

מקורות

אופיר, ע' (2000). לשון לרע – פרקים באונטולוגיה של המוסר. ירושלים ותל אביב: עם עובד וון ליר.

גודמן מ' (2010). סודותיו של מורה הנבוכים. אור יהודה: דביר וכנרת זמורה ביתן.

וקסלר, ד' (2010). תורת המשפט הטיפולי: סקירה. מחקרי משפט, 26, 367-377.

זפרן, ר' (2010). זכויות הילד במשפחה כזכויות יחס. בתוך ת' מורג וי' רחמים (עורכים), זכויות הילד והמשפט הישראלי (עמ' 129-161). תל אביב: רמות.

זפרן, ר' (2005). שיח היחסים כתשתית להכרעה בסוגיות מתחום המשפחה: מספר הערות על דאגה וצדק. בתוך א' בן נפתלי וח' נוה (עורכות), משפטים על אהבה (עמ' 605-655). תל אביב: רמות.

זקס, י' (2010). לרפא עולם שבור – החיים כקריאה לאחריות. ירושלים: מגיד.

זקס, י' (2008). לכבוד השוני – כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות. ירושלים: טובי.

לוינס, ע' (2004). תשע קריאות תלמודיות. ירושלים ותל אביב: שוקן.

לוינס, ע' (2007). חירות קשה: מסות על היהדות. תל אביב: רסלינג.

- Alford, C. (2007). Levinas and the limits of political theory. In M. Diamatides (Ed.), *Levinas, law , politics* (pp. 114-118). Milton Park: Routledge-Cavendish.
- Levinas, E. (1996). Transcendence and height. In A. Peperzak, S. Critchley, & R. Bernasconi (Eds.), *Basic philosophical writings* (11-31). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Promoting Social Cohesion: Implications for Policy and Evaluation

Peter Ratcliffe and Ines Newman (Eds.)

Bristol: The Policy Press. 2011. 288 pages

סקר: שמעון שפיר¹

לכל אחד מאיתנו קורה לא פעם שאנו נקלעים כזרים למפגש של חבורה. הרכילות עוסקת באנשים שאינם מוכרים לנו, את הבדיחות אנו לא מבינים, וממש לא ברור לנו מה אנו עושים כאן. האפשרויות העומדות לפנינו הן להתעמק בתקרובת או לנסות להעמיד פנים שמעניין לנו ולצחוק כשכולם צוחקים. נזכרתי במעמדים אלה, כשקראתי את ספרם של רטקליף וניומן, שנכתב בידי אנגלים עבור אנגלים ובהקשר של מערכת השלטון של אנגליה וויילס. הקורא שאינו אנגלי יתקשה למצוא את ידיו ואת רגליו בין מסגרות השלטון, הארגונים, הוועדות, קבוצות המשימה, הצהרות המדיניות, "ניירות" לבנים וירוקים ועוד. כל אלה מיוצגים בראשי תיבות ומלות צופן, המוכרים אולי לקורא האנגלי, אך מבלבלים את הזר. לא נותר לנו אלא לנסות ולדלות מהספר תובנות שעשויות להיות רלוונטיות ומעניינות לציבור הקוראים של ביטחון סוציאלי.

בניחוח המקומי של ספר זה, בדומה לספרים ומאמרים רבים המתפרסמים בבריטניה בנושאי מדיניות חברתית, יש משהו מעורר קנאה. בין השורות מבצבצת נכונותו של השלטון הבריטי, תהיה אשר תהיה המפלגה שבשלטון, להתמודד עם סוגיות של סגרגציה, אפליה ודעות קדומות. צורת ההתמודדות עשויה להשתנות עקב חילופי השלטון ובכפוף להבדלים באידיאולוגיה השלטת, אך מה שמשותף לכל הממשלות הבריטיות בעשורים האחרונים הוא הנכונות להתמודד, כפי שבאה לידי ביטוי בוועדות, בסקרים, בדו"חות ובהנחיות למדיניות.

הספר נולד מתוך עיסוקם של השלטון והציבור האנגלי במאמצים לקדם לכידות קהילתית. עיסוק זה הוא, במידה רבה, תגובה להתפרצויות חוזרות ונשנות של מתחים אתניים בערי בריטניה. הדאגה שעוררו מתחים אלה גברה לאחר אירועי ה-11 בספטמבר והחשש מהקצנה בקרב הדור הצעיר של המוסלמים. לכידות קהילתית, כפי שמופיעה בשיח הבריטי בעשורים האחרונים, היא במידה רבה מלת צופן לאינטגרציה של מהגרים, בעיקר מהגרים צבעונים ומוסלמים.

1 פרופ' שמעון שפיר, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב, והחוג לעבודה סוציאלית, מכללת תל-חי.

עורכי הספר מותחים ביקורת על הנחות היסוד של המדיניות שנועדה לקדם לכידות קהילתית. לדבריהם, בבסיסה של המדיניות שהיתה מקובלת על ממשלת הלייבור החדש, וגם על הממשלות השמרניות שקדמו לה, מצויה ההנחה שהעדר לכידות נעוץ באנשים, במיוחד במהגרים נעדרי מוטיבציה וכישורי השתלבות בחברה. על בסיס הנחה זו עוצבה מדיניות המדגישה תוכניות שתכליתן לקדם ידע על חובות וזכויות אזרח, היכרות עם שירותים, מוטיבציה הישגית, השתתפות ומפגש בין-קבוצתי. רטקליף וניומן טוענים שבמוקד יש להעמיד, לא סוגיות של יחסים (הם מתייחסים בביטול לעיסוק ב"הון חברתי" שהפך לאחרונה מקובל בקרב חוקרים וקובעי מדיניות), אלא סוגיות של צדק חלוקתי. הם מציעים לכלול נגישות למשאבים כמרכיב עיקרי של לכידות.

יתר על כן, רטקליף וניומן מציעים לזנוח את המושג לכידות קהילתית, ובמקומו להשתמש במושג לכידות חברתית, המופיע בכותרת הספר. לטענת העורכים המושג לכידות חברתית עדיף, משום שהוא כולל התמודדות לא רק עם שסעים בין קבוצתיים אלא גם עם שסעים תוך קבוצתיים. עלי להודות שטיעון זה כלל אינו מובן לי, אך ייתכן שהוא עשוי להתקבל על דעתם של אלה השותפים לשיח האנגלי בנושאים אלה. מחברי המאמרים משתדלים, לא תמיד בהצלחה, ליישר קו עם העורכים, ולהשתמש במושג לכידות חברתית, כשהוא כולל מרכיב של נגישות למשאבים. לא תמיד הם מצליחים בכך.

טיעון אחר, שעשוי להתקבל ביתר קלות על דעתו של כל מי שעוסק בסוגיות קהילה ועבודה קהילתית, מתייחס לעמימות המושג קהילה והקושי להגדירו. העורכים, ומקצת המחברים, מבקרים את הנטייה של חוקרים וקובעי מדיניות להגדיר שכונה כקהילה, ומצביעים על הקושי שהדבר מעורר בקביעת הגבולות הרלוונטיים ועל כך שהשתייכות של בני אדם חוצה וחותכת גבולות. טיעון זה עשוי להצדיק את העדפת המושג לכידות חברתית.

כפי שמשמע מכותרת הספר, רבים מהמאמרים מוקדשים להערכת הלכידות החברתית והאפקטיביות של המדיניות הבאה לקדם אותה. העורכים, ועמם כמה ממחברי הפרקים (למשל Sullivan), מאמצים את הצעתו של מכון אספן האמריקני שהציב תיאוריה של שינוי (ToC: Theory of Change) כבסיס להערכת תוכניות של פיתוח קהילתי.

אחדים מהפרקים תורמים תרומה ייחודית להערכה של תוכניות לקידום לכידות חברתית. קריספיאן פולר (Crispian Fuller) סוקר, בפירוט רב, אינדיקטורים של לכידות קהילתית המקובלים במחקרים בריטיים, ומנתח את מגבלותיהם. מדובר באינדיקטורים רכים, המופקים משאלונים הבוחנים עמדות כלפי אזור המגורים ותושביו. רשימת המסמנים והביקורת של פולר עשויים להיות לעזר לכל מי שירצה לחקור תחום זה. פולר מצביע על כך שבחירת המסמנים היא פוליטית. יתר על כן, מהימנות הכלים מוגבלת בגלל בעיות של הגדרה והבנת הנקרא, בעיות של הגדרת גבולות קהילה הרלוונטית ועוד. הוא מצטט

מחקרים שמצאו פערים בין עמדות ותפיסות של קשרים ויחסים חברתיים לבין התנהגות בפועל, כמו למשל מספר האנשים שנחקרים נמצאים עמם בקשר.

פרק אחר, שכתבו אוורסלי ומייהו (Eversley & Mayhew), סוקר אפשרויות שימוש במידע מנהלי קיים כדי להעריך לכידות חברתית. המחברים סוקרים בפירוט את המידע שאספו רשויות שונות באנגליה, אך מתעלמים מכך שמידע זה (בשונה מהאינדיקטורים שסקר פולר) מתייחס בעיקרו לנתונים דמוגרפיים וכלכליים, וחסר בו הממד הסובייקטיבי, כמו קשרים, השתתפות ותחושת שייכות.

רוב פרקי הספר עוסקים בסוגיות ייחודיות, כמו חינוך לאזרחות, מדיניות דיור, מדיניות תעסוקה, מקומם של ארגוני החברה האזרחית, תקשורת המונים ועוד. פרקים אלה הם בעלי אופי מקומי מובהק, ולכן לא יהיה בהם עניין לקורא הישראלי. יוצא מכלל זה פרק מעניין של האטון-יו ובאטי (Hatton-Yeo & Batty) על פרקטיקה בינדורית. פרק זה סוקר תוכניות שתכליתן לחזק קשרים בינדוריים ואת תרומתם האפשרית של קשרים אלה ללכידות חברתית.

כאמור, רוב הפרקים עוסקים בסוגיות בעלות אופי מקומי. גם קשה להתרגש מהחידוש שבהמרת הדיון בלכידות קהילתית בדיון על לכידות חברתית או מההכללה של היבטים של צדק חלוקתי בתוך ההגדרה של לכידות. ללא ספק יש קשר הדוק בין חלוקת המשאבים בחברה לבין מידת הלכידות החברתית, אך עדיף לראות את חלוקת המשאבים והלכידות החברתית כשני נושאים נפרדים, כדי שאפשר יהיה לבחון את הקשר ביניהם.

יחד עם זאת יש בספר זה כמה תובנות מעניינות על משמעותה של לכידות, על דרכי מדידתה, על מדיניות שתכליתה הגברת הלכידות ועל הדרכים להערכתה. יתר על כן, רוב הפרקים כתובים היטב ומתכתבים ביניהם. בשונה מרוב קובצי המאמרים המוכרים לי, בספר זה כל המחברים קראו טיוטות של הפרקים האחרים, מצטטים מהם, מפנים ומתייחסים אליהם. בסופו של דבר, גם זר שנקלע למסיבה לא לו עשוי, למרות הכול, למצוא בה כמה חברים כלבבו.

The Community Development Reader: History, Themes and Issues

G. Craig, M. Mayo, K. Popple, M. Shaw, & M. Taylor (Eds.)

Bristol: The Policy Press. 2011. 352 pages

סקרה: אלישבע סדן¹

לקוראים בישראל כותרת המבוא לספר, פיתוח קהילתי בממלכה המאוחדת, דורשת הסבר. תוך כדי הקריאה בספר מתברר שגם לא מעט אנגלים ישמחו כנראה להבין יותר את הבחירה במושג "פיתוח קהילתי". העורכים מסבירים שהמושגים "עבודה קהילתית", "פעולה קהילתית" ו"ארגון קהילתי" דומים, אך יש ביניהם הבדלי ניואנסים. בבריטניה נפוץ במיוחד המושג Community Development (פיתוח קהילתי). חלק מן הספרות שנכללה בספר מתייחסת להבדלים אלה, ועורכי הספר ממליצים לקרוא יותר כדי להבין את משמעותם. אם כן, הממלכה המאוחדת היא בריטניה, ופיתוח קהילתי הוא עבודה קהילתית. ההקדמה לספר מסבירה אפוא איך הגיעו הבריטים להגדרה הזאת דווקא, מה מצב העבודה הקהילתית אצלם ולמה הספר הזה נחוץ עכשיו.

אפשר ללמוד על מטרת הספר גם מקריאת הכותרות שניתנו לשלושת שעריו: במדינה ונגד המדינה: שנות ה-50 עד סוף שנות ה-70; בשוק ונגד השוק: מאמצע שנות ה-70 ועד תחילת שנות ה-90; בין המדינה לשוק: מאמצע שנות ה-90 ולתוך שנות ה-2000. הכותרות יוצרות רצף היסטורי קוהרנטי. עם זאת, גם לפי המבוא, לא בטוח שרצף היסטורי מוגדר כה יפה הוא גם מדויק. לפחות בהתייחס למינוח "בין המדינה לשוק" ניכר שבשנים האחרונות יש לא מעט מתחים ודילמות, שאליהם אשתדל להתייחס בהמשך הסקירה.

מטרת העורכים היתה להגיש לקוראים, ובמיוחד לעובדים חדשים, אוסף מאמרים שיסייע להם להבין את העבודה הקהילתית בבריטניה. לשם כך הם בחרו מאמרים שכבר פורסמו בעבר, ויצרו קובץ חדש מחומרים ישנים וטובים בעיניהם. החידוש בספר הוא העמדת המאמרים בסדר כרונולוגי. חידוש אחר הוא ההקדמות לכל אחד משלושת השערים, המבוא והסיום שנכתבו בידי העורכים. ההקדמות לשערים מסבירות את ההקשר ההיסטורי, ומצביעות על ההשפעות העיקריות של כל תקופה. העורכים גם עומדים על מגבלות הבחירות שעשו, ומציינים נושאים שלא נדונו במאמרים שנבחרו לייצוג התקופה.

1 ד"ר אלישבע סדן היא עובדת קהילתית, חברת סגל בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים, מחברת הספר עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי (הקיבוץ המאוחד, 2009).

לא ניתן בסקירה קצרה להביא את כל מה שנמצא בספר, ולכן אדון במספר מאמרים ואציג את נקודת המבט של העורכים.

המאמר הראשון שנבחר הוא של באטן ובאטן הנחשבים לאב ולאם התיאורטיים של העבודה הקהילתית בעולם. מאמרם דן בגישה הלא-מכוונת בקבוצות ובעבודה הקהילתית.² המאמר מדגיש שיש שתי גישות לעבודה קהילתית: הגישה המכוונת (במינוחים היום מלמעלה-למטה) והגישה הבלתי מכוונת (גישת מלמטה-למעלה), שבזמן כתיבת הספר של באטן ובאטן (1967) היתה חדשה יחסית. הפרק הזה בספר מבהיר במה היא כרוכה וכיצד על עובדים קהילתיים לנהוג כדי שאנשים יפעלו בכוחות עצמם למען עצמם, בעוד איש המקצוע מעודד את הפעולה, מספק מידע לאנשים, מקשר אותם למשאבים ומסייע להם לנתח את אופי הבעיות שהם מתמודדים עמן. זה פרק טוב, בסיסי מאוד, ועם זאת לא מובן מאליו לאלה שרק הגיעו למקצוע.

הפרק השלישי בשער הראשון מביא קטעים מתוך כללים לרדיקלים, ספרו של סול אלינסקי.³ האיש אינו בריטי, אך ספריו על מאבק והתנגדות לעוצמה, כמו גם העשייה שלו בארצות הברית, השפיעו על עובדים קהילתיים בכל העולם, גם בבריטניה, ולכן חשוב היה לכלול אותו בקובץ, בעיקר כדי להציג כבר בתחילת הדרך המקצועית את המאבק החברתי כחלק מן העבודה הקהילתית. הפרק מכיל קטעים מתחילת הספר של אלינסקי ומסופו. העורכים נקטו פרקטיקה זו של עריכה במקרים אחדים, בעיקר כאשר ביקשו להביא קטע מתוך ספר, שהוא פחות מתומצת ממאמר. ברוב המקרים הם עמדו במשימה זו בכבוד.

בשער הראשון יש ייצוג נכבד לכתיבה רדיקלית בעבודה קהילתית. מחצית המאמרים מוקדשים לדיון בעוצמה ובמאבק נגד המדינה כחלק משינוי חברתי. ואמנם בשנות ה-70 היה לעבודה הקהילתית בבריטניה דימוי רדיקלי למדי. אני זוכרת מרצה אורחת מאנגליה (שכחתי את שמה), שהסבירה לכיתה שלמדתי בה עבודה סוציאלית בשנות ה-70, כי בשל הרדיקליזם בקרב העובדים הקהילתיים בחרו רבות מהרשויות האזוריות בבריטניה לא לכלול את המקצוע בתוך מערך השירותים שלהן.

השער השני מציג מאמרים משנות ה-70 עד שנות ה-90 של המאה ה-20. שנים אלה מאופיינות במדיניות של נטישת מדינת הרווחה והדגשת עליונותו של השוק. במבוא לשער העורכים טוענים שההכרה הגוברת שהמדינה אינה מסוגלת עוד לספק פתרונות מקיפים ואפקטיביים לבעיות חברתיות קשות הביאה לדרישה לחזק את העבודה הקהילתית כשיטת עבודה המעודדת פתרונות מקומיים לבעיות הללו. זוהי התקופה שבה

2 ראו:

Batten, R. & Batten, M. *The non-directive approach in group and community work*, 33-42.

3 ראו:

Alinsky, S. *Rules for Radicals: A pragmatic primer for realistic Radicals*, 55-64.

מתפתחות קהילות לא על בסיס גיאוגרפי. קהילות אלה (של מיעוטים, נכים, נשים ועוד) מגבשות גם שליחות ומציגות עמדה פוליטית. הן נותנות תוקף לקבלת השונות ולהרחבת הזרם המרכזי של החברה.

בשער זה כמה מאמרים מרתקים. מאנינג ואוהרי כותבים על גזענות: התגובה של העבודה הקהילתית.⁴ במאמרם הם מגדירים קודם כול דעה קדומה, אחר כך גזענות ואז אפליה. הם מבחינים בין גזענות גלויה, שברור שעובדים קהילתיים לא ינקטו אותה, לבין גזענות סמויה, הנפוצה יותר בקרב אנשי מקצוע, ומקדישים לה חלק גדול מן המאמר. מאמר זה נכתב במקור בשנת 1982. בישראל לא נעשתה עד היום עבודה מעמיקה בתחום הוראת המקצוע להבהרת גזענות על גווניה השונים, ולכן מבחינתנו זהו מאמר מאיר עיניים לסטודנטים וגם לעובדים מקצועיים.

נהייתי למצוא את הפסקאות על ההבדל בין חינוך לבין עבודה קהילתית מתוך ספרם הנפלא של פאולו פריירה ומיילס הורטון⁵ (שניהם לא בריטים; הספר יצא בארצות הברית; הורטון הוא אמריקני ופריירה ברזילאי). גם אני בחרתי לא פעם בשורות אלה כדי לדון בנושא עם הסטודנטים. מבחינתי, כל הזדמנות להציג את פריירה והורטון לקוראים חדשים היא מבורכת.

בשער זה עוד מאמרים מעולים, ובהם מאמריהם של ברסדורף וקרופט⁶ על הפוליטיקה של השיתוף ושל דומינלי⁷ על נשים בקהילה ועקרונות פמיניסטיים בעבודה קהילתית.

השער השלישי והאחרון בספר מספק הקדמה מרתקת שכתבה שו (Shaw, pp. 193-199) על ההקשר שהמקצוע מתקיים ומתמודד בו בשלושת העשורים האחרונים בבריטניה. שו פותחת בניתוח ההשלכות של התאצ'ריזם על החברה הבריטית שאחרי הגב' תאצ'ר: ההתמקדות באינדיווידואליזם רכושני והגדרת מקבלי השירותים כצרכנים, האמונה ביעילות השוק וההתנגדות למדינה כספקית השירותים העיקרית. בעוד המדינה, בתקופה הסוציאל-דמוקרטית בבריטניה עד שנות ה-70, היתה הפתרון הראשוני לבעיות חברתיות, הרי בעולם הניאו-ליברלי הפכה המדינה עצמה לבעיה. במקביל השתנתה גם הגדרת

4 ראו:

Manning, B. & Ohri, A. *Racism: The response of community work*, 147-156.

5 ראו:

Horton, M. & Freire, P. From "We make the road by walking" : *The difference between education and organizing*, 157-161.

6 ראו:

Croft, S. & Beresdorf, P. *The politics of participation*. 163-169.

7 ראו:

Dominelli, L. *Women in the community: Feminist principles and organizing in community work*, 185-190.

החובות והזכויות של האזרחים. זכויות נתפסו כביטוי שלילי של תלות, והאזרחות איבדה את הממד הקולקטיבי שלה באמצעות הבניית האזרח כ"צרכן" אינדיווידואלי של שירותי רווחה. בשמה של מדיניות זו, שחרטה על דגלה גם רצון למודרניזציה של השירותים, החלה הפרטת שירותים ציבוריים בהיקף רחב בתחומי החינוך, הרווחה והבריאות, ואומצו נורמות חדשות של שירות ציבורי שהשפיעו על הפרקטיקה בשלוש דרכים עיקריות: נוצר מודל שותפויות, כלומר שיתוף פעולה בין המדינה, המגזר הפרטי והקהילות; התפתחה תרבות של "מכרזים" וחוזים שיצרה תחרות על צרכנים גם בין נותני שירותים באותו תחום; הוחל פיקוח על הביצוע באמצעות הניהול הכספי בעיקר ומדידת היעילות. כל אלה השפיעו מאוד על העבודה הקהילתית ועל דרכי פעולתה.

העורכת מספרת שבבריטניה נפוץ השימוש הקהילתני השמרני במושג "קהילה", שבעקבותיו קיבלו הרווחה וההישענות על שירותיה פירוש שלילי. העניינים הואשמו במצבם הגרוע, ונדרשו לפתור בעיות באמצעות הקהילה, והעובדים הקהילתיים היו אמורים לספק את התרופה. מחקר אורך שנערך בשנות ה-90 וה-2000 הצביע על כך שרוב העובדים הקהילתיים (פרסום ממשלתי מצא שיש 20,000 עובדים כאלה) שהועסקו בפרויקטים בשכונות עניות לא היו כשירים, הועסקו בחוזים קצרי טווח, וגם הממונים עליהם היו נטולי ניסיון או הכשרה בעבודה קהילתית (עמ' 195-196). נראה שכל אחד יכול להיות עובד קהילתי, מציינת העורכת. מצב עניינים זה מצביע בעיקר על אי ההבנה והבלבול באשר לתפקידים המקצועיים, על ניצול המקצוע למטרות ניהול מערכות שירותים ציבוריים מדולדלים ועל הסכנה למקצועיות העבודה הקהילתית בבריטניה.

בתקופה זו גם גובר השימוש במושג "שיתוף הציבור". כאן מביאה העורכת רעיונות מתוך מאמרה של טיילור (Taylor), המופיע בשער זה.⁸ המדינה מצהירה על רצון לשתף את הקהילה בקבלת החלטות שנוגעות לתעסוקה, לבריאות, ללחימה בפשיעה, לחינוך, לשירותים מקומיים ולהתחדשות עירונית, אבל מתקשה בתרגום הכוונה הזאת להשתתפות מקומית משמעותית. העובדים הקהילתיים הם אלה שצריכים להיאבק במתחים ובסתירות הפנימיות הנוצרים סביב מסר כפול שמעבירה המדינה: דוחפים לאחריות גדולה יותר לאספקת שירותים ולביצוע פרויקטים בקהילה, אבל השליטה בסדר היום ריכוזית יותר מאשר בעבר, ומותירה את אנשי הקהילה תוהים אם יש להם בכלל קול בנסיבות משילות כאלה. הממשלה מבקשת מהקהילה לנהל את השירות, אבל שומרת בידיה את השליטה בניהול ובהוצאה הכספית (עמ' 197). הניסיון לייצר גרסאות של העצמה קהילתית מלמעלה-למטה לא צלחו, ומחקרים הצביעו על כך שהמדינה משחקת תפקיד לא הוגן בשוק מופרט של שירותים חברתיים, שבו היא מצפה מהעובדים הקהילתיים "לאפשר"

אחריות ואזרחות בקהילות מוחלשות, בעוד היא הולכת ומצמצמת את הזכויות של קהילות אלה לקבל שירותים ציבוריים מתוקצבים על בסיס צרכים. "ייתכן שהעבודה הקהילתית משתפת פעולה מתוך חוסר הבנה בדה-קונסטרוקציה של הרווחה באמצעות הרה-קונסטרוקציה של האזרחות" (Martin, 2003, p. 197).

שני מאמרים בשער זה מציינים שעל העבודה הקהילתית להתמודד יותר עם האתגרים של הגלובליזציה ותוצאותיה המקומיות. בדרכים רבות הפכה הגלובליזציה את המקומי לחשוב יותר מאי פעם. גבנטה (Gaventa)⁹ הופך את המשפט: "חשוב גלובלית ופעל מקומית". הוא טוען שיש חשיבות לזהות תהליכים גלובליים המשפיעים על התנאים המקומיים, ויש הכרח לצאת למאבק סביב מטרות משותפות באמצעות סולידריות וקידום זכויות ברמה הטרנסלאומית. גם לדוויט' (Ledwith)¹⁰ מבקשת לקדם את ההבנה שיש קשר בין עוני בהקשרים מקומיים וגלובליים (ראו גם בספרי¹¹ עמ' 472-473). הגלובליזציה גם ממחישה עד כמה העבודה הקהילתית ברחבי העולם מתמודדת עם סוגיות זהות, ומשום כך ספר זה רלוונטי לעובדים קהילתיים בישראל. כמו בבריטניה, כך גם בישראל, עבודה קהילתית קשורה באופן מהותי לתהליכי שינוי חברתי ופוליטי. מכאן שחשיבה ביקורתית וניתוח חיוניים למקצוע שרוצה (וספר זה תוהה אם הוא יכול) להיות גורם בעל פוטנציאל לתרום לשינוי חברתי מתקדם בעולם.

9 ראו:

Gaventa, J. *The significance of global citizen action*, 249-257.

10 ראו:

Ledwith, M. *Reclaiming the radical agenda: A critical approach to community development*, 283-290.

11 סדן, א' (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.